

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ДИНАМІКИ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті аналізується вплив історичних особливостей релігійного розвитку українського суспільства на сучасний стан та напрямки подальшої динаміки релігійної свідомості в Україні. Розкриваються особливості основних етапів розвитку релігійної свідомості в Україні.

Вступ

У сучасному українському суспільстві відбуваються помітні соціальні трансформації, що супроводжується становленням та утвердженням нових форм, принципів соціального устрою, виникненням нових соціальних інститутів, а також змінами у релігійній свідомості, ставленням до релігії, оцінці її ролі у приватному та суспільному житті. Зміни у формах прояву релігійності населення, ступені його релігійної активності свідчить про вплив на зазначені процеси багатьох чинників. Останні породжені не лише актуальними проблемами сучасного життя, але й мають коріння в історичному минулому українського суспільства. Тому виникає потреба у дослідженні історичних аспектів формування релігійної свідомості України в широкому контексті з політичними, ідеологічними, культурними та соціально-економічними процесами.

Аналіз досліджень і публікацій

Питанням визначення та характеристики чинників формування релігійної ситуації в сучасному українському суспільстві присвячено низку праць вітчизняних учених (Я. Боровський, Н. Дудар, В. Єленський, С. Здіорук, П. Кравченко, В. Любашенко, Л. Рязанова, та ін. [2; 5-9; 11; 15]. Дослідники аналізували, зокрема, історичні аспекти розвитку окремих конфесій в Україні, визначали роль та місце християнської традиції у формуванні національної культури. Велика кількість робіт присвячена аналізу специфіки релігійного розвитку Київської Русі, його впливу на подальшу історичну долю релігії на українських землях [1; 3; 8; 10; 14; 16; 18]. Значна увага приділяється зламним етапам суспільно-політичного та релігійного розвитку українського суспільства, зокрема, протистояння католицької та православної релігійної ідеології на Україні у складі Речі Посполитої, складний і неоднозначний радянський період української історії [1; 6; 7; 11]. Завдяки новітнім історичним та релігієзнавчим розвідкам стало можливим відтворити характер релігійних процесів для низки важливих історичних періодів, з'ясувати їх роль у подальшій релігійній історії України та її народів, закласти наукові засади загальної періодизації історико-релігійного процесу на українських землях.

Постановка завдання

При цьому, на нашу думку, є необхідність доповнити дослідження у зазначеному напрямку аналізом соціально-філософського аспекту впливу суспільно-історичного чинника на динаміку релігійної свідомості українського суспільства. Тому метою статті є розкриття впливу історичних особливостей релігійного розвитку українського суспільства на сучасний стан та напрямки подальшої динаміки релігійної

свідомості в Україні через означення специфіки основних етапів її історичного розвитку.

Основна частина

Сучасний стан релігійної свідомості в Україні, на наш погляд, зумовили такі чинники: історичні особливості релігійного розвитку українського суспільства, вплив світської ідеології радянського періоду, загальносвітові тенденції в розвитку релігійної свідомості у перехідну до постмодерну епоху, а також політизація релігійної сфери. Вивчення їх впливу на формування релігійної свідомості в Україні дозволить суттєво поглибити наукове розуміння особливостей її сучасного стану. Для цього необхідно розглянути вплив історичних особливостей релігійного розвитку українського суспільства в сукупності з названими чинниками на формування релігійної свідомості.

Поглибленому розкриттю зазначених питань сприятиме системний аналіз детермінант сучасного стану релігійності в українському суспільстві здійснений у роботі Н. Дудар [5]. Вона виділяє кілька взаємозалежних та взаємозумовлених рівнів. Перший рівень детермінант стосується трансформації релігійності «внаслідок системних соціокультурних змін у світовому масштабі і України як його складової частини (процеси переходу до постіндустріального, постмодерного суспільства, процеси глобалізації та загострення глобальних проблем сучасності, наслідки науково-технічного прогресу, криза європейської цивілізації та принципу євроцентризму, секулярні процеси)». Другий рівень включає «специфічні українські детермінанти (криза радянської системи цінностей, трансформація механізмів традиційного відтворення релігійності, новий тип економічної та політичної системи, міжконфесійне протистояння, етнопсихологічні характеристики населення)». Третій рівень включає «детермінанти мікрорівня (зміни в психології окремого індивіда, які сприяють творенню сучасного стану релігійності)» [5, с.93-110]. Цей аналіз може бути доповнений розглядом питання в площині характеристик стану релігійної свідомості, специфіки уявлень про світ та суспільство, що формуються в її рамках.

Історичний розвиток релігійності українського суспільства представлений традицією кількох релігійних систем: християнством, ісламом, іудаїзмом [1]. Провідну роль у цьому процесі відіграло християнство, утвердження якого на Русі мало далекосяжні та багатогранні наслідки для всебічного розвитку суспільного життя. Це була закономірна подія і один з найважливіших етапів релігійного розвитку, підготовлені всім ходом історичного розвитку, та глибоко мотивований об'єктивними потребами епохи крок. На відміну від язичництва, християнство виступало

ідеологічною системою не первіснообщинного, а класового устрою. Утвердження нового феодалного економічного базису визначило безперечну перемогу нової надбудови, якою в умовах середньовічної Русі могла бути тільки розвинена монотеїстична релігія.

Закріплення нової релігії істотно вплинуло на всі прояви соціального життя. Сприяючи зміцненню феодалного устрою на Русі, християнство тим самим сприяло зміцненню держави та піднесенню її політичного авторитету на міжнародній арені. Найважливішим наслідком прийняття християнства на Русі слід, однак, визнати формування самобутньої духовної культури, основою якої стали саме християнські принципи.

Процес християнізації Русі та формування релігійної свідомості населення мав низку особливостей, що визначило специфіку цієї свідомості і вплинуло на її сучасний стан. Значною мірою ці особливості зумовлені давньою язичницькою традицією слов'ян. Взаємодія цієї культурної традиції з християнством визначила основний зміст еволюції релігійної свідомості українського народу в його історичному аспекті. Ця взаємодія мала характер взаємовпливу релігійної та національної свідомості, яка видозмінювалася на окремих етапах суспільного розвитку. Оскільки релігійна свідомість не зводиться до свідомості національної та є більш давньою в генетичному плані, вона має низку константних суспільних функцій, що діють на всіх етапах народного буття.

У науковій літературі до таких функцій віднесено: функцію інтерпретації національного буття та функцію покладання сенсу або мети національного існування людини, які формують окремі риси національної свідомості. Це відбувається в напрямку постановки головної проблеми життя людини у світі та шляхів її вирішення. При цьому «людина обирає ті матеріальні та культурні факти, які відповідають внутрішньому змісту певної релігії та принципів діяльності відповідної церкви» [9, с.100]. Етно-релігійні особливості язичницьких систем вірувань зберігають своє значення в структурі відповідних елементів сучасної релігійної свідомості, зумовлюючи відповідний аспект уявлень сучасних прибічників цієї системи вірувань як в Україні, так і за її межами. Подібний аспект релігійної свідомості в неоязичницьких рухах має більш виражений характер серед сучасних етнічних спільнот, у яких язичницька традиція збереглася значно більше порівняно з процесами їх історичного навернення до монотеїстичних релігій (окремі народи Поволжя, Сибіру і Далекого Сходу).

У зв'язку з цим пізнавально змістовною може бути думка про існування в національній культурі трьох зрізів східно-слов'янської світоглядної традиції, які мають риси цілісності і специфічний спосіб взаємодії, у тому числі у формуванні свідомості. Перший зріз – це єдиний цілісний світ селянської у своїй основі культури, яка посилена побутовим укладом. Ця культура акумулює в собі багато архаїчних, дохристиянських елементів світовідчуття. Другий, культурний зріз утворив православна традиція розуміння буття, яка в поєднанні з народною культурою дала форми, що потім кваліфікувалися як

«народне православ'я». У ролі третього культурного зрізу, або третьої східно-слов'янської природи, виділяється світогляд панівних прошарків, що пізніше найбільш виразно втілювалися у дворянській культурі з її раціоналізованим світосприйняттям. При цьому, слід зазначити, що за умов своєрідності складових частин національної культури її розвиток відображає її єдність.

У процесі історичного розвитку канонічно православна картина світу, базові мотиви православного релігійного досвіду зазнавали видозмін унаслідок асиміляції архаїчними та напів'язичницькими рисами, притаманними народному світорозумінню. Така форма вірування та релігійної свідомості в літературі отримала визначення «двовір'я», «гетеродоксія» [14]. Релігійний синкретизм проявлявся в обох рівнях давньоруської культури – елітарному і народному, що наклало відбиток на поведінку, ціннісні критерії та практичний бік діяльності представників різних соціальних груп населення. «Двовір'я» не обмежувалося віруваннями та обрядами, воно справляло великий вплив і на розвиток філософсько-світоглядних ідей, включаючи етичну й естетичну свідомість, історичне мислення та уявлення про саме суспільство. Низка дослідників до структури «двовір'я» відносять такі явища: одночасне звернення дохристиянських та нехристиянських надприродних персонажів разом з іншими формами змішання різних релігійних елементів [10; 28]; використання християнами язичницької обрядовості та фразеології; «присвоєння персонажам християнської міфології рис язичницьких нижчих і вищих божеств; звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі» [16, с.73-75]. Проте весь комплекс пам'яток матеріальної культури, усної традиції свідчить про взаємодію в східно-слов'янській культурі кількох світоглядів, що проявлялося й у пізніші часи. «Двовір'я» в релігійних поглядах східних слов'ян було настільки виразним, що дало підстави окремими дослідниками говорити про існування трьох рівноправних вір на Русі – християнства, язичництва та синкретичного двовірства. Останнє дослідник слов'янської міфології Є. Анічков, вважав однією з форм релігійної свідомості [14]. Отже, слід визнати слушною думку про те, що під терміном «двовір'я» наука має справу з цілісним і специфічним світоглядом, який істотно вплинув на своєрідність національної культури. Кожна з цих форм культури одночасно формувала особливий спосіб сприйняття світу.

Наступним важливим етапом розвитку релігійної свідомості в Україні є період XVI – першої половини XVII ст. Протистояння католицької та православної церков на українських землях призвело до Берестейської унії (1596 р.) як спроби ліквідувати ці протиріччя. Проте, як показав історичний досвід, до вже існуючих протиріч додалися нові, пов'язані з появою на суспільній арені ще одного гравця – греко-католицької церкви [6; 11; 12].

Подальший розвиток християнської традиції був пов'язаний з її конфесійними особливостями. Канонічна церква в Україні представлена різними гілками православ'я та католицизму, зокрема Українською православною церквою Московського та Київського

патріархату, Українською автокефальною православною церквою, Українською греко-католицькою церквою та Римо-католицькою церквою, між якими існує відмінність у формі та змісті вираження релігійної віри та свідомості. Тому релігійні процеси в Україні почали характеризуватися не тільки різницею в самоідентифікації населення, а відмінностями цивілізаційного плану, які зумовлюються особливостями історичної долі окремих регіонів України, пов'язаними з різним менталітетом, традиціями, віруваннями, психічним складом субетносів та їхніми політичними вподобаннями [2, с.7]. Зазначена невідповідність між ступенем прояву та спрямованістю релігійно-інституціональної і національно-культурної ідентичностей у загальній структурі української ідентичності, історично зумовила фрагментарність релігійно-конфесійних центрів в Україні та у їхніх прагненнях на роль провідної церковної організації. Міжконфесійне та міжправославне протистояння в Україні є складовим елементом регіоналізації конфесійного простору держави, визначаючи конфігурацію цього протиріччя.

Конфесійне різноманіття сучасної України значною мірою пов'язане з ще одним напрямком християнства – протестантизмом. Протестантські течії відображали соціальні і духовні процеси, які переживало українське суспільство починаючи з XVI ст. З огляду на історичні умови релігійного життя на українських землях у цей період, а саме традиційно сильні позиції католицизму та православ'я, класичні течії протестантизму (лютеранство, кальвінізм) не набули такого поширення, як у країнах Західної Європи, проте протестантські ідеї в Україні набули більш радикальних форм прояву, які відображали духовну і соціальну еволюцію України періоду розкладу феодальних відносин [11].

Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні сприяє активізації у тому числі багатьох неорелігійних рухів протестантського спрямування. Зазначений аспект прояву кризовості свідомості неорелігійних рухів підтверджується аналізом причин поширення також таких течій, як неоязичництво, православне сектантство, рухів протестантського, ісламського та іудаїстського спрямування. Зокрема, неоязичництво містить більшість традиційних позитивних суспільно значимих цінностей [4, с.64-68; 17], що актуалізуються в структурі суспільної та релігійної свідомості. Серед аспектів, пов'язаних із цією стороною питання, виділяються ті положення віровчення та ідеології неорухів протестантського спрямування, які мають підвищений потенціал привабливості для сучасної людини [13, с.228-229].

Безпосередній вплив на стан сучасної релігійної свідомості в Україні мали особливості політико-ідеологічної системи радянського періоду, надавши актуальності питанню взаємодії релігійної традиції та світських ідеологій, протиріччя між якими відобразилися на загальному стані масової свідомості населення. При цьому певна унікальність становища релігійної ідеології у радянські часи, на наш погляд, полягала насамперед у тому, що релігія опинилась поза сферою активної соціальної раціоналізації на відміну від західного суспільства. У процесі взаємодії та ідеологічного протистояння західних

країн та СРСР, радянська ідеологія багато в чому використовувала культурний зміст релігійної ідеології в процесі міжцивілізаційної взаємодії. Ситуація додатково ускладнюється широким впливом світових релігійних процесів на відповідні процеси в українському суспільстві. Тому процес повернення до релігійної свідомості в багатьох своїх проявах має ознаки сприйняття його як цілісного ціннісно – світоглядного утворення системної природи [15, с.116]. Не заперечуючи принципову протилежність природи релігійної православної та світської комуністичної ідеології, можна вважати, що у процесі історичного розвитку радянського суспільства сформувалися й відповідні «точки дотику» між ними, що впливали з глибинних передумов життєдіяльності вітчизняного суспільства, в якому продовжують функціонувати солідарні цінності. У зв'язку з цим на початку нового століття в масовій свідомості українського суспільства отримали поширення різні типи ідеологем, які пов'язані з різними ціннісними орієнтаціями від прозахідних ліберальних до соціалістичних та традиціоналістських, які розглядаються як провідні ідеологічні домінанти масової свідомості в сучасній Україні.

Аналіз історичного чинника релігійного розвитку українського суспільства дозволяє дійти висновків про те, що сучасний період успадкував ряд важливих соціальних функцій релігії та особливостей релігійної свідомості, які випливали з конфесійної специфіки релігії та її взаємодії з іншими формами суспільної свідомості. Зокрема, до таких важливих аспектів належать ступінь укоріненості та характер синкретизму, монотеїстичних релігійних уявлень із комплексом язичницької світоглядної традиції. Наявність у структурі сучасної релігійної свідомості елементів дохристиянських вірувань, їх поширеність у вигляді народних традицій і звичаїв є важливою передумовою виникнення неорелігійних рухів язичницького спрямування з відповідним типом релігійної свідомості.

Висновки

Отже, різні історичні умови суспільного розвитку окремих земель України склали основу сучасних регіональних відмінностей у характері релігійності населення, особливостях релігійної свідомості, в орієнтації на певні культурні та соціальні цінності. Оцінюючи вплив історичного чинника на сучасний стан релігійної свідомості в Україні, можемо зробити наступні висновки. Вплив зазначеного чинника на православ'я проявився передусім в існуванні глибокого історичного коріння своєрідного двовір'я на рівні масової релігійної свідомості, наявності значної дохристиянської традиції в її структурі. На особливості релігійної свідомості українців мали вплив перипетії історичного розвитку українських земель. Конкретно це проявилось у своєрідних формах консерватизму української народної православної свідомості, що виражається в збереженості загальної її «софійності» як елементу релігійної традиції Київської Русі. Головною особливістю сучасного стану релігійної свідомості в Україні є регіоналізація релігійного простору, який сформувався історично і посилює роль функції органів державної влади як стабі-

лізуючого чинника. Особливості сучасної релігійної свідомості України є також наслідком тривалого стану відсутності в православ'я інституціолизованого статусу панівної державної релігії та ситуації протистояння з інорелігійними впливами.

Список літератури

1. Академічне релігієзнавство / [Бабій М. Ю., Колодний А. М., Лобовик Б. О. та ін.]; під ред. Колодного А. М. – К.: Світ Знань, 2000. – 864 с.
2. *Белорус Д.* Похожа ли Беларусь на Украину / Д. Белорус // Русская правда. – № 10 (46). – 2005. – С. 7.
3. *Боровський А. Є.* Світогляд давніх киян / Боровський А. Є. – К.: Наукова думка, 1992. – 176 с.
4. *Гуцуляк О. Б.* Неоязичництво другої половини ХХ ст. як парадигма свідомості суб'єкта цивілізаційно-культурного процесу / О. Б. Гуцуляк // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 64-68.
5. *Дудар Н. П.* Детермінанти сучасного стану релігійності / Н. П. Дудар // Людини і політика. – 2003. – № 2. – С. 93 – 110.
6. *Єленський В. Є.* Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичності / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 2000 – № 6. – С. 2 – 10.
7. *Здіорук С. І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ сторіччя. Монографія / Здіорук С. І. – К.: Знання України, 2005. – 551 с.
8. Історія релігій в Україні у 10-ті тт. / [ред. кол. Колодний А. (голова) та ін.] – Т. 2. – Українське православ'я / [за ред. П. Яроцького]. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1996. – 376 с.
9. *Кравченко П. А.* Формування національної свідомості і

релігійні стосунки в Україні / П. А. Кравченко // Філософські обрії. – 2001. – № 5. – С. 90 – 112.

10. *Крянев Ю. В.* Двоеверие на Руси. / Ю. В. Крянев, Т. П. Павлова / Как была крещена Русь. – М.: Политиздат, 1988. – С.362-374.

11. *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів: Видавничий Спілка «Просвіта», 1995 – 350 с.

12. *Мітрохін Л. М.* Руська православна церква в Західній Україні / Л. М. Мітрохін // Людина і світ. – 2001. – № 10. – С. 27 – 37.

13. *Нагорна Т. М.* Порівняльний аналіз ідеології православних сект і протестантських общин на предмет привабливості їх для віруючих/Т. М. Нагорна // Філософські обрії. – № 8. – 2003. – С. 225-229.

14. *Новиков М. П.* Христианизация Киевской Руси: методологический аспект / Новиков М. П. – М.: Изд-во Московского университета, 1991. – 176 с.

15. *Рязанова Л. С.* Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики/ Л. С. Рязанова// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 114 – 125.

16. *Рыбаков Б. А.* Языческое мировоззрение русского средневековья / Б. А. Рыбаков // Вопросы философии. – 1974. – № 1. – С. 1 – 30.

17. *Тупик О. О.* Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. О. Тупик. – Київ, 2002. – 18 с.

18. *Чернецов А. В.* Двоеверие. Значение проблемы, перспективы изучения // Истоки русской культуры (археология и лингвистика) / А. Чернецов. – М.: 1993. – С. 73 – 75.

Е.Н. Сидоркина

ОБЩЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье анализируется влияние исторических особенностей религиозного развития украинского общества на современное состояние и направления дальнейшей динамики религиозного сознания в Украине. Раскрываются особенности основных этапов развития религиозного сознания в Украине.

E. Sidorkina

SOCIO-HISTORICAL FACTORS OF THE DYNAMICS OF RELIGIOUS IN UKRAINE

This article analyzes the impact of historical features religious development of Ukrainian society on the current state and directions for future dynamics of religious consciousness in Ukraine. The peculiarities of these main stages of development of religious consciousness in Ukraine.